

Sakanako hitzekin jolasean

ERDOZIA MAULEON, Jose Luis
Euskaltzain urgazlea eta irakaslea,
Sakanako euskalkietan aditua

Nafarroa Oinez eta Euskaltzaindia, Ikastolen Elkarte eta Euskaltzaindia gaur hemen, Etxarri Aranatzen, elkarrekin daudela baliatuta, eta atrebentzia handia ez bada, ikastolei (*Andra Mari* ikastolari bereziki gaurkoan) hizkuntzaren inguruko zenbait burutazio eta gomendio helarazi nahi dizkiet pulpitu honetatik.

Sakanan gure aurrekoek erabili dituzten hitzak, esamoldeak eta egiturak baliatzen baditugu, euskara batua bera sendotzeaz gain, gertuagokoa ere nabarituko dugu hain beharrezkoa dugun gure hizkuntza estandarra. Helburu horiek lortzekotan, oso egokia izan daiteke batuaren eskutik ikasi ditugun hitz, esamolde eta egiturekin batera, tokian tokiko burutzapenak ere ezagutzera ematea. Eta horretara, hain zuzen, heldu da gaurko saio labur hau, hitz, esamolde zein egitura horietako zenbait, zuen aurrean aurkeztera:

Maileguak

Ohikoak dira mundu zabalean hizkuntzen arteko maileguak. Euskarak ere inguruko hizkuntzetako hitz batzuk hartu eta bereak egin ditu, gehiengotan zenbait aldaketa fonetiko medio. Horietakoak ditugu, besteak beste, *gorputz* (corpus), *txitxirio* (cicero), *auskalo* (a buscarlo), *mandatu* (mandato), *merexi* (merescere), *mesede* (merced)...

Horiek guztiak euskal lexikokoak dira eta horiekin batera Sakanan ugari dira erabiltzen diren maileguak, eta batzuk, gainera, HBn jasoak daude da-

goeneko. Beste batzuk, zalantzarik ez izan, beranduago edo goizago, toki berean eginen dute lekua:

eskartzela («scarsella» italieratik, «bolsa de peregrino o de mendigo», gaztelaniaz «escarcela») Bizkarretik zintzilik eramateko poltsa. Egun HBn jaso dagoen *bizkar(-)zorro* bezain egokia.

Txerriyek basuen uraitzen giñuzkiyenien, eskartzera artabikorres beteik yamaten giñuben.

(Txerriak basoan edukitzen genituenean, eskartzela arto-bikorrez beterik eramaten genuen!)

lijito («licitum» latinetik) Zuzenbidearen araberakoa, benetakoa.

Bazan garaye! Azkenien meiku lijitue bieldu dugubie!

(Bazen garaia! Azkenean mediku lijittoa bidali digute!)

martingala («martigale» frantsesetik, «martingala» gaztelaniaz) Amarrua, maltzurkeria, azpijokoa.

Ez ttuzu guaño orren martingalak ezautzen!

(Ez dituzu oraino horren martingalak ezagutzen!)

materia HBn ere bai. Zornea. Zauria gaiztotu eta bertan sortzen den gai horiska.

Ebate erabat geiztotuik zikonet, mateye dayola!

(Ebakia erabat gaiztoturik zaukanat, materia dariola!)

maratila («tarabilla») HBn ere bai. Ateak ixteko ziri edo kisketa. Meta-tesia eta b/m kontsonante txandaketa jasan ditu. Dardarkari samurraren galera ere bai Sakanan.

Eyeiz be gelan sartuko biak ez badau nei, matille zikok ta!

(Ez haiz bere gelan sartuko berak ez badu nahi, maratila zaukak eta!)

patrifilio («patri + filio» latinetik) Azken hitzak, amaiera, heriotza.

Ola segitzen badek, laster aittuko ttuk patrifiliyuek!

(Horrela segitzen baduk, laster adituko dituk patrifilioak!)

perlesia («paralisis») HBn ere bai. Elbarria. Hitz sinkopatua da, hitz barruko kontsonanteen arteko bokala galdu du.

Perlesiyek jota zioik, gerritti bia ezin muittus!

(Perlesiak jota zagok, gerritik behera ezin mugituz!)

taranta («attarantare» italieratik) Ulertzeko zaila den jarrera, erokeria. Corominasek (2000) hala dio <tarántula> sarreran: «Morder (la tarántula) causando trastornos nerviosos».

Oik die, oik, tarantak dazkazunak!

(Horiek dira, horiek, tarantak dauzkazunak!)

Berrezarpen lexikala

Euskara, hizkuntza zaharra izanik eta euskaldunon eginbeharrak mendeetan zehar aldatuz joan direnez, hainbat hitzen jatorrizko esanahia egokitzen joan da zeregin berrietara. Horien artean, ezagunak ditugu **ardatz**, **hausnartu** eta **jorratu** bezalakoak. Horrela, esate baterako, jatorriz «abere belarjaleen ekintza» baino adierazten ez zuenak, «gogoeta egin» edo «ongi pentsatu eta aztertu» ere adierazten du aspaldian. Bide beretik, soroko eremura mugatzen zena, «edozein gai landu» adierazteko ere erabiltzen da eta, horrexegatik, beste hainbeste hitz balia daitezke egungo kontzeptu berriak azaltzeko:

iragotu (*irautu*, Isidora Iza Huizi etxarriarrari hartua). Kale gorrian, eguraldiaren mendean, denbora asko eman ondoren, egurra erabat belzturik, sutarako ere balio ez duela, gelditu. Juan San Martin zenak (Zuazo, 2005, 214), Eibarren burdin langintzari loturik, *irautu* <revenir> jaso zuen. OEHk bestalde, *iragotu* sarrera dakar, horrela azaldurik: «<Revenir el acero después del temple, hasta irisarlo>... Etxba *Eib*».

Gaur egun, Eibarren eta Etxarri Aranatzan adierazitako kontzeptua azaltzeko *zaharkitu* erabiltzen da, baina ez du nire ustean zehatz-mehatz kontzeptu hori bera ordezkatzeko eta hemen aipatutakoa, *iragotu*, egokiagoa izan daiteke «egungo beharretarako eze-goki», hots, «obsoleto» kontzeptua, adierazteko.

Iguel dek egurroi expadook subai botatzen, irautuik ziok ta!
Iguel dek ordenadorioi arriken botatzen badek, irautuik ziok ta!
 (Iguel duk egur hori ez badiok suari botatzen, iragoturik zagok eta!)
 (Iguel duk ordenadore hori harrika botatzen baduk, iragoturik zagok eta!)

pertzeko Pertzean prestaturiko janaria animaliadako, inolako ongailurik gabea, beheko suko larazetik zintzilik egosita baino ez. Gizakiondako ezegoki suertatzen denari ere horrela esaten zaio. Beraz «zabor janaria» delakoa adierazteko balia dezakegu.

Aunbeste paatu ta pertzekue besteik ez ziegubiek eman ostatubortan!
Ala ziek Ameiketean okelak ezin jasos, pertzekue besteik eye jaten da!
 (Hainbeste pagatu eta pertzekoa besterik ez zigutek eman ostatu horretan!)
 (Hala zaudek Ameriketean okelak ezin jasoz, pertzekoa besterik ez ditek jaten eta!)

porka Gai baten multzoa adierazten du. Gaztelaniako «horca», «sarta», «ristra» eta «racimo» hitzak ordezkatzeko ditu: *artaporka*, *matsporka* (baita *matspo(r)killo* ere), *batxuiorka*, *izporka* (izen eta izenondo). OEHn modu ezberdinetan dago jasoa, baina esanahi berarekin: *morka*, *borka* (AN-ulz, Sal, R), *porka* (G-nav, AN, B). Hitz hau egokia izan daiteke jatorri bereko gai multzoak adierazteko, hala nola, *izar-porka* (konstelazio, izar-multzo HBn) edo *argi-porka* (lanpara HBn, berezi gabe bonbilla bakarrekoa edo gehiagokoa den ala ez).

Amiñan etxia faten beiz, an ikusko ttun artaporkak txintziliken!
Amiñan etxia faten beiz, an ikusko den izugarisiko argiporka txintziliken!
 (Amiñaren etxera joaten bahaiz, han ikusiko ditun arto-porkak zintzilik!)
 (Amiñaren etxera joaten bahaiz, han ikusiko dun izugarizko argiporka zintzilik!)

potokeria Litxarrerria. Jatorria potoan saltzen ziren elikagaietan dauka. XX. mendeko bigarren erdiaren hasieran, eguneroko jakiak ez zirenak adierazteko erabiltzen zen. Gaur egun, litxarrerria edo haurren artean horren zabaldua den «txutxe» hitza ordezkatu dezake.

Gu aurrek iyendetan potokeyeki engeñetzen dau tripe!
(Gure haurrak igandeetan potokeriekin engainatzen du tripa!)

lepagaineko, lepatxikiko Lepo atzealdean emandako kolpe txikia. Gazteek maiz erabiltzen duten «colleja» hitzaren ordezkari beharko litzateke.

Ezpeiz belexe ixiltzen, lepageñekuat emanen dubet!
(Ez bahaiz berehalaxe isiltzen, lepagaineko bat emanen diat!)

Esamolde, lokuzio eta perifrasiak

Asko eta asko dira Sakanan erabili izan diren esamolde eta aditz-lokuzio zein perifrasiak, baina ahaztuak ditugu horietako gehienak dagoeneko. Hemen, gaurkoan, batzuk baino ez ditut azalduko, denboraren muga dela eta:

- ametsetako odolkia** (idolo, gogoko pertsona)
- joare hotsak aditu** («oir campanas»)
- aho zulora begira egon** (adurra dariola norbaiti begira)
- ahotik hortzera** (bat-batean, pentsatu gabe)
- Ai hau pena nik!** (Ai ene!)
- ez ahuntzetarako, ez arditarako** (ez baterako, ez besterako; noraezean)
- atzeneko aztalkak egin** («estirar la pata»)
- gezurra zutik bota** (inolako lotsarik gabe, begi bistako gezurra esan)
- gezurra egiaren kolorean esan** (egia benetakoa balitz bezala)
- gingirinetan jarri/egon** (suak harturik jarri/egon)
- irrikatzen egon** (gogo biziz egon)
- Inon direnak!** (Ez da posible!)

Izorra hadi eta hago! (*Izorrai!*)

leher egiten egon (zerbaiten edo norbaiten zain, oso urduri egon)

lehertuko bada ere (edozein modutara ere, nolana ere)

lihoak adina hartu/eman (jipoi handia hartu/eman)

urdindu arte eman (jipoi handia)

luzegarriak eman (luzamenduetan ibili)

Hobe duk hutsa! (abisua edo mehatxua, «¡Más te vale!»)

orpo-orpoetan eduki (ia gainean eduki)

hotzak/goseak garbitzen egon (hotz/gose handia izan)

Zakurraren ipurdira! (popatik hartzera)

zartana baino eroago/harroago (oso ero/harro)

Auzomotojorik! (gogoko gertaera baten zain, erabat harroturik)

zotzera bota (zozketatu, Leon Kastillo bota)

Sakanako zenbait hitzen erabilera hobeste aldera

Lexikoarekin ere, esamoldeei buruz nioena errepika daiteke eta, hemen-txe, lagin bat baino ez dut aurkezten, hizki beltz eta estañes Sakanako bertakoa azpaimarratuz eta hizki arruntean gehien erabiltzen dena testu liburuetan eta «batuan» ari garela erakutsi nahi dugunean:

ilaje = kalpar («greña»)

katamar(ru)ka = herrestan

katagorri = urtxintxa

katalingorri = marigorringo

kardamotz = eguzkilore, ekilore

amiña = amona

apez = apaiz

ale bat ere ez, alerik ere ez = inor ere ez

txirrinta, onguramin = gurari, nahiera

maindire = izara
barne = barru
biboro (bibiro HBn) = biki
esnatu = itzarri
esnagailu = iratzargailu
ezkontza = eztei
besape = galtzarbe
iraztor = iratze = ira = garo
izeba = izeko
ostots = trumoi
oinaztura = tximista
lasterka = korrika
ohatze = ohe
baratxuri = berakatz
txindila = dilista
txitxirio = garbantzu
neskato = neskatxa
jolastu = olgatu
apar = bits
aratxe = txahal
pixa = txiza
txindurri = inurri
ikurka-makurka = sigi-saga
galtzin = kare
gisu = igeltsu
gisugile = igeltsero